

TEMIDA
Decembar 2013, str. 117-133
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304117N
Pregledni rad

Kosovska knjiga pamćenja kao primer evidentiranja ratnih stradanja: metodologija i značaj za utvrđivanje činjenica o prošlosti, kolektivno sećanje i proces pomirenja¹

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
UNA RADOVANOVIĆ
MILICA POPOVIĆ*

Cilj rada je predstavljanje i analiza metodologije i sadržaja prvog toma Kosovske knjige pamćenja 1998-2000, kao primera prikupljanja i prikazivanja podataka o ratnim stradanjima s naših prostora. Analiza Kosovske knjige pamćenja je u radu izvršena u kontekstu dostignutog razvoja metodologije prikupljanja podataka o stradanju u ratu, i efekata koje tako utvrđeni i prezentovani podaci mogu imati na žrtve i obnavljanje narušenih odnosa. Najpre se daje prikaz korišćene metodologije i dobijenih podataka, a zatim se ta metodologija, podaci, slika koju daju o sukobu i njene konsekvence diskutuju i analiziraju.

Ključne reči: evidentiranje podataka, žrtve, rat, metodologija, istina, pomirenje, Kosovo

¹ Tekst je rezultat rada na projektu *Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje*, br. 179044 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. Rukovoditeljka projekta je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

* Dr Vesna Nikolić-Ristanović je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, direktorka Viktimološkog društva Srbije i članica Izvršnog odbora Evropskog udruženja za kriminologiju. E-mail: vnikolic@eunet.rs

Una Radovanović je diplomirana defektološkinja, studentkinja master akademskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu – Prevencija i tretman poremećaja ponašanja i volonterka Viktimološkog društva Srbije.

E-mail: una.radovanovic@gmail.com

Milica Popović je diplomirana defektološkinja, studentkinja master akademskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu – Prevencija i tretman poremećaja ponašanja i volonterka Viktimološkog društva Srbije.

E-mail: milicap1986@gmail.com

Uvod

Prikupljanje podataka o ratnim zločinima i drugim stradanjima tokom oružanih sukoba od velikog je značaja, kako za utvrđivanje činjenica o onome što se desilo, tako i za kolektivno sećanje i za procese pomirenja. Ono ima dosta sličnosti, ali i mnoge specifičnosti u odnosu na prikupljanje podataka o sličnim događajima koji se dešavaju u vreme mira. Specifičnosti se prvenstveno odnose na probleme vezane za rat i posleratni period.

Poseban problem za prikupljanje podataka o ratnim stradanjima predstavljaju objektivni (ratni i posleratni) uslovi. Oni onemogućavaju redovno ažuriranje državnih statistika i sprovođenje na naučnoj metodologiji zasnovanih reprezentativnih istraživanja, poput anketa o viktimizaciji, anketa samoprijavlivanjem i sl. Zbog toga, kao i zbog nespemnosti ljudi da govore, kako o zločinima koje je izvršila strana u sukobu kojoj pripadaju, tako i o sopstvenoj viktimizaciji (Lynch, 2013), problemi evidentiranja podataka o ratnim zločinima se vezuju kako za samo prikupljanje podataka, tako i za njihovo integrisanje u celinu, interpretaciju i predstavljanje javnosti (Nikolić-Ristanović, 2012).

Pojavljuje se i problem iskrivljavanja stvarnosti zbog neobuhvatanja svih žrtava, zločina i izvršilaca, kao i različitih pogleda na iste događaje. Podaci o žrtvama koje pripadaju manje moćnim grupama ili poraženoj strani uglavnom nedostaju ili su nepotpuni, dok, na drugoj strani, dolazi do preuveličavanja broja žrtava na strani pobednika ili moćnijih grupa. Isto tako, podaci o zločinima čiji izvršioци pripadaju moćnijoj ili pobedničkoj strani, odnosno o onima koji su zauzimali najviše pozicije u sukobima i koji su, po pravilu, najodgovorniji, takođe nedostaju ili se minimizuju, dok se preuveličavaju zločini poražene strane i marginalnijih izvršilaca. Prikriivanje i uništavanje dokaza, kao i falsifikovanje dokumentacije dodatno otežavaju prikupljanje podataka o zločinima (Nikolić-Ristanović, 2012a). Dolazi do stvaranja i održavanja nepotpune i fragmentarne slike o prošlosti, u kojoj se prenaglašavaju zločini nekadašnjih neprijatelja i sopstveni gubici, a prikriivaju sopstveni zločini i tuđe žrtve. U postkonfliktnom periodu takva situacija otežava dolaženje do realnije slike (istine) o tome šta se dogodilo i usporava procese pomirenja, jer isključivoj slici o prošlosti jedne strane obično odgovara komplementarna isključiva slika druge, odnosno, drugih strana koje su bile u sukobu.

Ipak, uporedo sa napred pomenutim trendovima, stvara se i osnova za dolaženje do obuhvatnije i realnije slike o onome što se desilo. To posebno dolazi do izražaja u pristupima evidentiranju ratnih zločina koji su bazirani na

kombinovanju različitih izvora podataka. Ovakvi pristupi su značajni jer omogućavaju kompletniji i kompleksniji uvid u činjenice iz prošlosti i uzroke koji su doveli do zločina, s obzirom da se nedostaci podataka iz pojedinačnih izvora nadoknađuju podacima koje sadrže drugi izvori. Takođe, pošto je kod ratnih zločina interpretacija podataka značajna za formiranje kolektivnog sećanja, veoma je važno na svim nivoima postići maksimalnu moguću inkluzivnost i reprezentovanost u prikupljanju i prezentovanju podataka. Potrebna je sistematizacija, klasifikacija i integracija primarnih podataka u skladu sa ciljem koji se želi postići (na primer, predstavljanje stradanja žrtava, načina vršenja zločina, ko su bili izvršioc i ko žrtve zločina i sl.) kako bi oni mogli biti upotrebljeni kao validni podaci u naučne, edukativne, komemorativne i/ili druge svrhe (Nikolić-Ristanović, 2012; Nikolić-Ristanović, 2012a).

Izvori podataka o zločinima izvršenim u oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije, kao i u drugim zemljama koje su prošle kroz slična stradanja, uglavnom potiču od nevladinih organizacija i pretežno su rezultat *ad hoc* prikupljanja podataka za izveštaje o kršenjima ljudskih prava koje nema reprezentativni karakter. Ipak, poslednjih godina učinjeni su određeni napori ka planskom prikupljanju i kvantifikaciji podataka. Jedna od karakteristika ovih projekata je i kontradikcija između nerepresentativnih uzoraka na kojima su zasnovane i njihove tvrdnje da su došli do celovite slike iz koje se može sagledati istina o stradanjima i sprečiti političko manipulisanje brojevima žrtava koje je dominiralo tokom rata (za ovo poslednje videti: Radovanović, 2011; Šarčević, 2013). *Bosanska knjiga mrtvih*² i *Kosovska knjiga pamćenja* su primeri takvih projekata na našim prostorima.

Poslednjih godina povećan je interes naučne javnosti u svetu za razvoj pouzdanije metodologije evidentiranja podataka o zločinima izvršenim tokom oružanih sukoba. Analize evidentiranja podataka o zločinima koji su vršeni u oružanim sukobima širom sveta pokazuju da je, kada je u pitanju prikupljanje podataka o ratnim zločinima, neophodno koristiti više izvora primarnih podataka i više metoda za njihovo prikupljanje (Seybolt, Aronson, Fischhoff, 2013). Izvori podataka koji se vezuju za konkretne događaje se uglavnom svode na tri grupe: „zatečeni“ podaci (na primer, arhivski zapisi, podaci graničnih službi o izbeglicama, ekshumacije, natpisi na grobovima i sl.); narativni podaci (na primer, svedočenja porodica žrtava koja su data organizacijama za ljudska

² Popis 95.940 imena ubijenih i nestalih u ratu 1991-1995. u Bosni i Hercegovini, koji je sačinio Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva (Tokača, 2012).

prava ili svedočenje novinara ili aktivista o kršenjima ljudskih prava čiji su bili očevici); i zvanične izjave (na primer, izjave žrtava pred komisijama za istinu i pomirenje). Za sve tri grupe podataka je zajedničko da sirovi materijal dobija kvantitativnu dimenziju putem kodiranja događaja. Neslučajni uzorak je pravilo, tako da se zaključci mogu izvoditi samo za one slučajeve koji su uključeni.

Dakle, podaci dobijeni iz pomenutih izvora nisu reprezentativni za celu populaciju i za sve događaje-zločine jer uzorak nije unapred planiran na način koji omogućava svakoj žrtvi i svakom zločinu da uđu u uzorak. Upravo stoga, pojedinačni izvori koji sadrže nereprezentativne podatke nisu pouzdani i ne mogu se koristiti bez višestruke systemske evaluacije koja se vrši poređenjem i utvrđivanjem nivoa preklapanja različitih izvora (Landman, Gohdes, 2013). Iskustva iz sveta pokazuju i da različite baze podataka pokazuju različite statističke obrasce, tako da se pokazalo nemogućim dobiti statistički validnu i pouzdanu meru izvršenog nasilja samo na osnovu pojedinačnih baza podataka (Krüger, Ball, Price, Hoover Green, 2013).

Rad ima za cilj da predstavi i analizira metodologiju prikupljanja podataka i sadržaj prvog toma *Kosovske knjige pamćenja 1998-2000*, kao primera prikupljanja i prikazivanja podataka o ratnim stradanjima s naših prostora. Analiza *Kosovske knjige pamćenja* je u radu izvršena u kontekstu dostignutog razvoja metodologije prikupljanja podataka o stradanju u ratu, i efekata koje tako utvrđeni i prezentovani podaci mogu imati na žrtve i na obnavljanje narušenih odnosa u postkonfliktnom društvu. Najpre se daje prikaz cilja, predmeta i metodologije korišćene za dolaženje do podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*, a zatim se ta metodologija, podaci, slika koju daju o sukobu i njene konsekvence analiziraju.

Cilj, predmet i metodologija *Kosovske knjige pamćenja*

Prvi tom *Kosovske knjige pamćenja 1998-2000*, sa podnaslovom *Da ljudi pamte ljude*, objavljen je 2011. godine. Prvi, od planiranih šest tomova, sadrži zapise o stradanjima 2.046³ osoba, različitih nacionalnosti, na Kosovu tokom

---

³ U uvodu knjige se navodi broj od 2.001 zapisa o žrtvama, koliko je prikazano u knjizi. Međutim, zapisi o još 45 žrtava dati su u dodatku koji je umetnut u knjigu i koji lako može ostati neprimećen. U njemu se uopšte ne objašnjava njegov odnos sa zapisima u knjizi. Inače, broj od 2.046 zapisa pojavljuje se u različitim novinskim tekstovima u kojima je predstavljena knjiga (Na primer, tekst objavljen u listu *Danas*, baziran na intervjuu sa N. Kandić - Radovanović, 2011).

1998. godine. Ona predstavlja rezultat saradnje Fonda za humanitarno pravo iz Beograda (FHP) i Fonda za humanitarno pravo Kosovo (FHP Kosovo). Kako se kaže u uvodu knjige, FHP i FHP Kosovo posvećuju ovu knjigu „čuvanju sećanja na ljude, imenom i prezimenom, koji su ubijeni zbog svoje nacionalnosti, među kojima ima dece, žena, bolesnih i bespomoćnih staraca“ (FHP i FHP Kosovo, 2011:5). U uvodu se dalje kaže da je *Kosovska knjiga pamćenja* spomenik na kojem su ove dve organizacije urezale „imena svih koji su izgubili život ili prisilno nestali u toku rata (oružanog sukoba)⁴ na Kosovu, počev od 1. januara do 31. decembra 1998. godine (FHP i FHP Kosovo, 2011:5). Prikupljanje građe i objavljivanje *Kosovske knjige pamćenja* je deo regionalnog projekta koji ima za cilj formiranje sveobuhvatnog zapisa o ubijenim i nestalim državljanima Srbije i Crne Gore u oružanim sukobima u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Fond za humanitarno pravo ove informacije deli sa svojim regionalnim partnerima – Istraživačko-dokumentacionim centrom iz BiH i centrom Dokumenta iz Hrvatske – koji rade na formiranju evidencije ubijenih i nestalih građana u svojim državama i razvijanju kompatibilnih baza podataka.⁵

Na osnovu navoda u Uvodu ne može se jasno utvrditi koji sve oblici stradanja su bili predmet prikupljanja podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*. Na jednom mestu (FHP i FHP Kosovo, 2011: 5-6) se kaže da se podaci odnose *pre svega na ubistva i prisilne nestanke civila kao i na vojne gubitke*, ali se kasnije (str. 7) pominju i otmice, nezakonita hapšenja i druge teške povrede ljudskih prava, odnosno, pored ubijenih i nestalih, pominju se i stradali, ali se ta kategorija ne definiše jasno. Stiče se utisak da predmet istraživanja nije jasno definisan.

Podaci za *Kosovsku knjigu pamćenja* su najpre prikupljeni 1998. godine, a zatim su kasnije proveravani i ažurirani. U slučaju stradanja Albanaca, inicijalna saznanja o stradanjima su prikupljena iz albanskih medija, od Odbora za ljudska prava i slobode, lokalnih odbora te organizacije, funkcionera i aktivista Demokratskog saveza Kosova (DSK), a ređe na osnovu javljanja članova porodice. U slučaju stradanja Srba, do inicijalnih saznanja se dolazilo iz izveštaja srpskih medija (FHP i FHP Kosovo, 2011).

Prikupljanje podataka je do 2006. godine vršeno nesistematski i bez jasnog istraživačkog plana, obilaženjem mesta događaja i uzimanjem izjava od svedoka ili članova porodica ubijenih ili prisilno odvedenih lica. Kako se navodi u Uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, nakon unošenja prikupljenih poda-

⁴ Kurziv su dodale autorke ovog teksta. Označeno se kasnije diskutuje u tekstu.

⁵ <http://www.hlc-rdc.org/?cat=211>, stranici pristupljeno 23.11.2013. godine.

taka u Bazu podataka o ratnim zločinima i teškim povredama ljudskih prava, koja je postala funkcionalna 2006. godine, i uočavanja da ti podaci nemaju neke od važnih informacija, kreiran je plan istraživanja. Plan istraživanja je proširio prikupljanje podataka i na stradale pripadnike Vojske Jugoslavije, MUP-a Srbije i Oslobodilačke vojske Kosova. Međutim, na osnovu datih informacija nije jasno kada i kako su ti dodatni podaci prikupljeni, kako je postojeća baza ažurirana, i uopšte, u čemu se sastojao plan istraživanja?

Za proveru i dopunu prikupljenih podataka korišćene su i javne prezentacije popisa ubijenih, nestalih i stradalih. Javne prezentacije su imale za cilj da porodice žrtava provere informacije o svojim stradalima koje su istraživači prikupili. Na ovim prezentacijama učestvovalo je ukupno 3.090 članova porodica ubijenih i nestalih. Tokom javnih prezentacija, prikupljeno je 1.173 dodatnih fotografija i 498 relevantnih dokumenata, poput smrtnica, izveštaja sa autopsija, itd. Na osnovu novih informacija koje su prikupljene ovim putem, FHP je registrovao 60 žrtava o kojima prethodno nije imao informacije, i dodao nove informacije već prikupljenim podacima o 855 žrtava.⁶

Najzad, baza podataka, koja uključuje i osobe stradale nakon 1998. godine, je stavljena na internet stranicu Fonda za humanitarno pravo sa pozivom za njenu dopunu od strane onih koji imaju više informacija o žrtvama koje se nalaze ili o onima koje se uopšte ne nalaze u bazi. Time je omogućeno stalno ažuriranje liste žrtava i podataka o njima.⁷ Na žalost, u prvom tomu knjige o daljem ažuriranju baze se uopšte ne govori pa stoga ne možemo biti sigurni da li je naknadno ažuriranje bilo deo istraživačkog plana ili se na ideju o tome došlo tek nakon objavljivanja knjige.

U Uvodu knjige se ističe da prilikom određivanja statusa stradalih nije uziman u obzir pravni status, ali ostaje nejasno šta je bio kriterijum da neka osoba uđe u bazu podataka. Naime, u Uvodu se kaže da je „osnovni metod FHP u dokumentovanju ratnih zločina i teških povreda ljudskih prava uzimanje izjava svedoka ili člana porodice ili druge osobe koje imaju posredno saznanje o okolnostima stradanja, ubistva ili prisilnog nestanka“ (FHP i FHP Kosova, 2011: 8). Izjave

---

⁶ U periodu između 1. aprila 2009. i 31. maja 2010. godine organizovano je 29 javnih prezentacija dotadašnjih rezultata. Prezentacije su održane u 22 opštine na Kosovu. Posebna prezentacija je održana povodom zločina počinjenog u maju 1999. godine u zatvoru Dubrava u opštini Istok/Istok. Javne prezentacije su održane i u Beogradu, Nišu, Prokuplju i Podgorici. Sve prezentacije dostupne su na sajtu FHP <http://www.hlc-rdc.org/?p=21341#more-21341>, stranici pristupljeno 4.11. 2013. godine.

⁷ <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>, stranici pristupljeno 3. 12. 2013. godine.

su uzimali istraživači Fonda za humanitarno pravo, tokom obilaženja mesta događaja. Međutim, odmah iza podataka o osnovnom metodu data je i informacija o prikupljanju dokumentacije i proveru navoda iz tih izjava, koja dovodi u pitanje neuzimanje u obzir pravnog statusa ispitanika (kako se kaže u Uvodu). Takođe, to otvara i pitanje kriterijuma za ulazak ispitanika u uzorak, odnosno za ulazak u bazu i *Kosovsku knjigu pamćenja* podataka koje je ispitanik dao.

Naime, kaže se da je pravilo FHP „da su sudske presude i druga sudska dokumenta, fotografije, obdukcioni zapisnici, izveštaji o ekshumaciji, snimci spomenika, liste MKSK, liste Kancelarije UNMIK-a za nestala lica, publikacije i liste institucija Republike Srbije, KFOR-a, UNMIK-a, i OVK dovoljni dokazi da je neko lice izgubilo život ili prisilno nestalo u ratu i u vezi sa ratom“ (FHP i FHP Kosova, 2011: 8). Iz ovog navoda se čini da proističe da izjave osoba koje su intervjuisali istraživači FHP nisu smatrane dovoljnim podatkom, već je bilo neophodno da to bude potkrepljeno još nekim dokazom. Štaviše, iako se na jednom mestu (str. 6) kaže da pravni status lica ili pravna kvalifikacija dela koje je dovelo do smrti nije utvrđivana, u delu o metodologiji se govori upravo o „utvrđivanju okolnosti pod kojima je neko lice izgubilo život usled povreda međunarodnog humanitarnog prava“ (str. 8). Ukazuje se na pravilo po kome su, kada su u pitanju povrede međunarodnog humanitarnog prava, svi navodi morali biti potvrđeni iz dva nezavisna izvora ili na osnovu izjave jednog svedoka i zvaničnog dokumenta koji potvrđuje identitet žrtve.

Postavlja se pitanje validnosti i etičnosti istraživanja u kome se, nakon ispitivanja o veoma traumatičnim događajima, odlučuje o tome hoće li ispitanikova izjava biti uključena u uzorak, i to na osnovu raspoloživosti zvaničnih dokumenata. Kada se zna, kao što smo napred naveli, da se tokom rata takva dokumentacija često uništava ili falsifikuje, onda je jasno da postoji šansa da jedan broj izjava ispitanika nije uključen u bazu iz tih razloga. O tome, u uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, nema tačnih podataka, ali se, da stvar bude još konfuznija, pominje pravljenje „izuzetaka koji su posledica specifičnih okolnosti“ (str. 8). Kao primer se navode starci, koji su ostali u selu nakon odlaska rođaka i meštana, a za koje retko ima dokaza o okolnostima njihovog stradanja. Nije li možda bilo jednostavnije odustati od „dokaza“ i omogućiti svim izjavama da nađu mesto u bazi-knjizi? Ovako je nejasno da li je FHP radio istraživanje, ili posao državnih organa, kao i šta je sa onima čije izjave su izostavljene? Ostaje nejasno i koji su to sve izuzeci koji su pravljeni vezano za dokaze, jer su eksplicite pomenuta samo stara lica. Najzad, istraživači FHP su ispitanicima obećavali da će im poslati knjigu kada izađe (Marquis, 2007), pa se postavlja pitanje

da li je i kako onima čiji članovi porodice nisu obuhvaćeni zapisima poslata knjiga, i, ako jeste, kako im je objašnjeno zašto su zapisi o njihovim bližnjim izostavljeni? Ili im knjiga nije ni poslata?

Osnovna teškoća sa kojom su se istraživači susretali tokom uzimanja izjava 1998. godine bila je, u slučaju Albanaca, strah od pripadnika srpske policije, a u slučaju Srba napuštanje mesta prebivališta nakon incidenta. Međutim, u knjizi se ne navode podaci o tome koliko lica je odbilo da da izjavu, niti koliko njih nije dalo izjave jer su bili nepristupačni, odnosno nije se moglo utvrditi gde su se odselili. To bi mogao, takođe, biti značajan podatak za procenu ukupnog broja žrtava i ukupnu situaciju.

U slučaju žrtava albanske nacionalnosti, teškoću je predstavljalo i utvrđivanje gubitaka Oslobođilačke vojske Kosova (OVK). Podaci prikupljeni nakon 1998. godine (pet i više godina kasnije) govore o većem broju žrtava pripadnika OVK, tako da je, 10% žrtava identifikovanih kao civili 1998. godine, preimenovano u pripadnike OVK. Problem nastaje i zbog priključivanja civila vojnim formacijama u toku odbrane sela, koji, pravno posmatrano, imaju status civila, ali ih porodice i lokalna zajednica poštuju kao borce. U popisu su te žrtve tretirane kao vojne, u skladu sa mišljenjima porodice i lokalne sredine. Slična je situacija i sa srpskim civilima koji su stradali u oružanim sukobima tokom odbrane sela, s tim što njih njihove porodice tretiraju kao civile, bez obzira na okolnosti smrti, tako da su i u popisu okarakterisane kao civilne žrtve. Takođe, postoji i nekoliko slučajeva stradanja koje Ministarstvo unutrašnjih poslova i Vojska Jugoslavije pripisuju pripadnicima OVK, ali je FHP došao do podataka da je do smrti došlo nesrećnim slučajem ili na drugi način, što isključuje odgovornost neprijateljske strane (FHP i FHP Kosovo, 2011: 6).

U ovom poslednjem slučaju se čini da je FHP radio posao koji nije istraživački i utvrđivao okolnosti i odgovornost, koje inače nije utvrđivao u drugim slučajevima. To, takođe, govori o odsustvu jasne i dosledno primenjene metodologije, pa samim tim i otvara pitanje validnosti podataka. Uz to, problem statusa vojne ili civilne žrtve u okolnostima kada se te dve kategorije očito prepliću takođe govori o metodološkim slabostima ovog istraživanja. Očito je da, pored civilnih i vojnih, postoje i stradanja civila u vojnim akcijama, pa bi metodološki bilo ispravnije izdvojiti ih u posebnu kategoriju i tako omogućiti i dolaženje do kompletnije slike o tome ko je i pod kojim okolnostima stradao.

Pojedinačni zapisi o stradalima

U knjizi je dat popis kako civilnih tako i vojnih žrtava, različite nacionalnosti, bez pravne kvalifikacije dela koje je dovelo do smrti. Kako stoji u uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, uprkos predlozima da odvoje civilne žrtve od vojnih, kao i albanske od srpskih žrtava, u cilju razvoja kulture solidarnosti i saosećanja sa svim žrtvama stradanja, knjiga obuhvata zapise o stradanju i civila i vojnih lica i to nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti i vere (FHP i FHP Kosovo, 2011: 5).

Zapisi sadrže osnovne podatke za svako lice, koji obuhvataju sledeće: ime, ime oca, devojčako prezime žene, prezime, datum rođenja, etničku pripadnost, prebivalište, zanimanje ili profesiju, broj dece, bračno stanje, pripadnost oružanoj formaciji (u slučajevima vojnika i policajaca). Pored toga, navedeni su i opisi ljudi, njihovog života i okolnosti smrti ili prisilnog nestanka za svako lice, kao i podaci o lokaciji sahranjivanja, ekshumacijama, identifikacijama i ponovnim sahranama. Zapisi se završavaju navođenjem izvora koji dokumentuju narativ. U situacijama masovnih ubistava ili nestanaka, zapis počinje osnovnim podacima o najstarijoj, a završava se podacima o najmlađoj žrtvi. Izuzetak od starosnog kriterijuma su masovni zločini u kojima je stradalo više članova jedne porodice. Tada je poštovano njihovo pravo da budu popisani zajedno (FHP i FHP Kosovo, 2011: 7).

Najzad, treba reći i to da je knjiga organizovana tako da su zapisi razvrstani prema opštinama, abecednim redom, dok su u okviru opština navedeni prema datumu i mestu stradanja. Radi lakšeg nalaženja traženih podataka napravljen je i indeks stradalih i indeks mesta ubistva, stradanja ili poslednjeg viđenja nestalog lica, kao i indeks mesta stalnog boravka ubijenih, stradalih i prisilno nestalih lica.

Kosovska knjiga pamćenja – šira slika

Prikupljeni podaci koji su predstavljeni u pojedinačnim zapisima o žrtvama su kvantifikovani (pretvoreni u brojeve) i statistički obrađeni. Nakon popisa dat je grafički deskriptivni prikaz frekvencija, na osnovu apsolutnih brojeva i bez opisa (FHP i FHP Kosova, 2011: 409). Za razliku od pojedinačnih zapisa koji daju opis stradanja svake pojedinačne žrtve, kvantitativni podaci omogućavaju uvid u širu sliku i statističke obrasce stradanja osoba obuhvaćenih popisom.

U tekstu koji sledi predstaviceo sliku o stradanju na Kosovu 1998. godine koja se dobija iz kvantifikovanih podataka iz 2.001 zapisa (45 zapisa iz dodatka nisu obuhvaćena statističkom analizom bez objašnjenja), a koje su autorke ovog teksta pretočile u procenete radi jasnijeg sagledavanja statističkih obrazaca.

Žrtve prema nacionalnosti i statusu u ratu

Podaci dobijeni statističkom analizom pokazuju da većinu žrtava na Kosovu čine lica albanske nacionalnosti (82,9%). Udeo srpskih žrtava je 13,9%, dok su žrtve ostalih nacionalnosti zastupljene u još manjem procentu: Romi (1,3%), Aškalije (0,5%), Crnogorci (0,4%), Bošnjaci (0,2%), Egipćani (0,2%) i lica svrstana u kategoriju ostalih nacionalnosti (0,3%). Civili čine nešto više od polovine svih žrtava (57,5%), dok je udeo pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga nešto ispod polovine (42,3%).⁸ Može se uočiti da ne postoji velika razlika u udelu civilnih i necivilnih žrtava. Slična slika dobija se i kada se albanske i srpske žrtve posmatraju odvojeno. Pokazuje se da je udeo civilnih žrtava prilično ujednačen sa udelom pripadnika OVK, odnosno MUP i VJ. Naime, u ukupnom broju albanskih žrtava civili čine 58,8%, a u ukupnom broju žrtava srpske nacionalnosti 46,1% .

Oblici stradanja civilnih žrtava

Statistički podaci oslikavaju način stradanja civilnih lica albanske, srpske, romske, bošnjačke i ostalih nacionalnosti (kategorija drugih nacionalnosti). Ukupno posmatrano, najveći broj civila su žrtve pojedinačnih ubistava (69,6%), dok je žrtava masovnih ubistava (15,5%) i nestalih lica (14,7%) znatno manje. Slična je i struktura albanskih civilnih žrtava prema obliku stradanja: najveći deo albanskih civila su žrtve pojedinačnog ubistva (72,8%), dok je znatno manji udeo civilnih žrtava masovnih ubistava (16,1%) i nestalih (10,9%). U ukupnom broju civilnih žrtava ostalih nacionalnosti⁹ takođe dominiraju žrtve pojedinačnog ubistva, ali je njihov udeo znatno manji nego među albanskim žrtvama (51,4%), dok je udeo nestalih više od tri puta veći (36,4%). Udeo

---

⁸ Za pet žrtava je status nepoznat.

⁹ Ovaj podatak je dat zbirno za srpsku i sve ostale nacionalnosti.

žrtava masovnih ubistava među žrtvama drugih nacionalnosti je malo manji u odnosu na njihov udeo među albanskim žrtvama (12,1%).

Oblici stradanja pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

Statistika izneta u *Kosovskoj knjizi pamćenja* oslikava i način stradanja pripadnika paravojnih, vojnih i policijskih snaga (OVK, Vojska Jugoslavije-VJ i MUP Srbije). Najviše stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga čine pripadnici OVK (80,1%), znatno je manje pripadnika MUP-a Srbije (15,0%), a najmanje je pripadnika VJ (4,8%). Od ukupno 846 žrtava pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga, najveći je udeo stradalih u toku borbe (87,9%), a slična slika se dobija i posmatrajući ove tri kategorije zasebno – 88,3% pripadnika OVK, 85,0% pripadnika MUP-a i 90,2% pripadnika VJ je stradalo u toku borbe.

Struktura žrtava prema polu

Posmatrano prema polu, najveći broj žrtava čine muškarci (88,6%), među kojima je najviše žrtava albanske nacionalnosti (81,7%), znatno manje srpske (15,1%) a najmanje je žrtava muškog pola drugih nacionalnosti (3,0%). Udeo žena u ukupnom broju žrtava je znatno manji od muškaraca (11,3%), a među njima dominiraju Albanke (92,0%).

Struktura žrtava prema starosti

Kada je u pitanju starosna struktura, podaci dobijeni statističkom analizom ukazuju da je u ukupnom broju žrtava najveći procenat osoba uzrasta od 36-55 godina (27,9%), a najmanji je udeo dece do 7 godina (1,5%). Sva deca su albanske nacionalnosti, a za tri žrtve, takođe albanske nacionalnosti, je starost nepoznata. Posmatrano prema nacionalnoj pripadnosti, najveći broj albanskih žrtava, kao i kod ukupnog broja žrtava, spada u uzrasnu kategoriju od 36-55 godina (28,0%), dok je kod pripadnika drugih nacionalnosti najviše žrtava uzrasta od 26-35 godina (31,9%), a najmanje uzrasta preko 70 godina (0,3%). Ostale uzrasne kategorije su slično zastupljene i u ukupnom broju žrtava i u okviru nacionalnih grupa pojedinačno.

Starosna struktura civilnih žrtava

U knjizi su posebno analizirane starosne kategorije civilnih žrtava. Kao i u ukupnom broju žrtava, i među civilima je najviše žrtava uzrasta od 36-55 godina (30,1%). Posmatrajući starosnu strukturu civilnih žrtava prema nacionalnoj pripadnosti, najveći broj civilnih žrtava i albanske (29,3%) i drugih (34,6%) nacionalnosti je uzrasta 36-55 godina, a sledeća po zastupljenosti među civilnim žrtvama albanske (25,0%) i drugih (20,8%) nacionalnosti je kategorija od 56-70 godina, koja je, takođe, druga po zastupljenosti i za ukupan broj civilnih žrtava (24,4%). Najmanji broj civilnih žrtava drugih nacionalnosti je uzrasta preko 70 godina (4,05%), dok je za civilne žrtve albanske nacionalnosti ova kategorija treća po zastupljenosti (15,2%). U najmanjem broju civilne žrtve albanske nacionalnosti čine deca do 7 godina starosti (3,1%).

Vreme stradanja civilnih žrtava

Podaci prikazuju i vreme stradanja civilnih žrtava, na osnovu kojih se može primetiti da je najveći broj civilnih žrtava stradao u septembru mesecu (24,9%), a najmanje u januaru (0,3%). Najviše (28,9%) civilnih žrtava albanske nacionalnosti je takođe stradalo u septembru, a najmanje u januaru (0,3%). Najveći broj pripadnika drugih nacionalnosti je stradalo u julu (38,7%), a najmanje u oktobru (0,6%).

Vreme stradanja pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

U knjizi se, na osnovu podataka dobijenih statističkom analizom, prikazuje i broj stradalih pripadnika OVK, MUP-a i VJ prema mesecima. Najviše pripadnika ovih formacija je stradalo u septembru mesecu (22,9%), nešto manje u avgustu (19,2%) i julu (17,7%), dok u januaru nije stradao ni jedan pripadnik OVK, MUP-a i VJ. Najveći broj pripadnika OVK je stradalo u septembru mesecu (23,6%), dok su pripadnici MUP- a i VJ najviše stradali u avgustu (22,6%).

Prebivalište stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

Na osnovu podataka koji prikazuju prebivalište stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga uočava se da je najveći deo njih svoje prebivalište imao na Kosovu (85,5%). Pri tome, u najvećem broju slučajeva stradali

pripadnici VJ i MUP-a su svoje prebivalište imali van Kosova (62,2% pripadnika MUP-a i 82,5% pripadnika VJ), za razliku od većine pripadnika OVK (98,6%) koji su imali svoje prebivalište na Kosovu (FHP i FHP Kosova, 2011: 414).

Zaključna razmatranja

Kosovska knjiga pamćenja je nesumnjivo od izuzetne važnosti kako sa stanovišta sagledavanja činjenica o stradanju ljudi na Kosovu 1998. godine, pojedinačno, na nivou nacionalnih grupa i u celini, tako i sa stanovišta moguće upotrebe tih podataka za komemorativne aktivnosti i u procesima pomirenja. U tom smislu, od posebnog značaja je inkluzivni pristup koji je omogućio prikupljanje podataka o pripadnicima svih nacionalnih grupa sa Kosova, uključujući i civilne i vojne žrtve, i njihovo prikazivanje na jednom mestu, odnosno u okviru iste knjige. Takođe, u metodološkom smislu, značajno je korišćenje više izvora podataka, dopunjavanje nedostajućih podataka podacima iz drugih raspoloživih izvora, kao i participativni pristup koji je došao do izražaja u javnim prezentacijama i uopšte u otvorenosti baze za provere i dopune od strane članova porodica žrtava.

Ovaj popis žrtava, svojim brojem, bogatstvom informacija koje su date u sažetom obliku i inkluzivnošću, sam po sebi predstavlja komemoraciju žrtava, istovremeno predstavljajući i dobru građu za druge komemorativne aktivnosti, edukacije i diskusije u procesu suočavanja s prošlošću i radu na pomirenju.

Ipak, kao što smo u prethodnoj analizi pokazale, sam način prikupljanja podataka za ovu bazu, odnosno knjigu, ima puno metodoloških nedostataka i/ili nedorečenosti, a otvara i određena etička pitanja. Osnovni problem koji jako otežava evaluaciju metodologije prikupljanja podataka jeste njen nepotpun i konfuzan opis koji ostavlja nejasnim ključna istraživačka pitanja.

Najpre, sam predmet istraživanja, stradanje, nije jasno definisan pa je tako nejasno i kojim sve žrtvama se ova knjiga bavi – ubijenim i nestalim, ili i drugim žrtvama, i ako da, kojim? Pored toga, nije jasno u čemu se sastojao i na koji način je učinjen zaokret od *ad hoc* beleženja kršenja ljudskih prava ka (naučnom?) istraživanju.

Ipak, sasvim je jasno da sprovedeno istraživanje nema reprezentativni karakter. To, samo po sebi ne bi bio problem, ako se zna da su retka istraživanja ove vrste koja se mogu smatrati reprezentativnim. Međutim, ono što se tvrdi da je dobijeno ovim istraživanjem i što se smatra ciljem ovog istraživanja

kao dela šireg regionalnog projekta („imena svih ubijenih i nestalih“, „sveobuhvatni zapis o ubijenim i nestalim“, itd.) je u neskladu sa njegovim nereprezentativnim karakterom.

Uz to, korišćenje više izvora nije imalo očigledno za cilj samo dolaženje do što više podataka, kao što je to recimo slučaj kod korišćenja etnografskog multimetoda, već i proveru podataka dobijenih izjavama žrtava. Pored toga, ne radi se ni o korišćenju višestruke sistemske evaluacije koja se vrši poređenjem i utvrđivanjem nivoa preklapanja različitih izvora koja se preporučuje u slučaju postojanja pojedinačnih izvora koji sadrže nereprezentativne podatke, pa se stoga, kao što je napred već pomenuto, ne smatraju pouzdanim i ne mogu se koristiti bez takve evaluacije.

Istraživanja sprovedena u svetu, koja su primenjivala višestruku sistemsku evaluaciju na više baza podataka, su pokazala da je veći broj onih žrtava koje su uključene u pojedinačne nego u sve postojeće baze. Pri tome, upravo za procenu broja stradalih, uključujući posebno procenu broja onih čije smrti uopšte nisu dokumentovane, značajno je utvrditi kako broj žrtava koje se pojavljuju u svim raspoloživim bazama, tako i onih koje se pojavljuju samo u nekim od njih. Tako, na primer, višestruka sistemska evaluacija četiri baze podataka na Kosovu u periodu između marta i juna 1999. godine došla je do procene broja ubijenih Albanaca, prema kojoj je broj žrtava koje nisu uključene ni u jednu bazu veći od broja onih koje se pojavljuju u sve četiri baze (Manrique-Vallier, Price, Gohdes, 2013). Imajući ovo u vidu, možemo se zapitati da li je način provere izjava o stradanju koji je koristio FHP upravo omogućio da se izgube zapisi o onim žrtvama o kojima je samo FHP prikupio podatke, ili o kojima postoje podaci u drugim pojedinačnim bazama?

Odsustvo informacija o broju onih koji su odbili da daju izjavu i onih čije izjave nisu potvrđene drugim izvorima pa zbog toga nisu ušli u uzorak, ozbiljan je metodološki problem, koji ima i etičke konsekvence. Naime, različite nereprezentativne baze podataka pokazuju različite statističke obrasce¹⁰ (Kruger, Ball, Price, Green, 2013), a u slučaju *Kosovske knjige pamćenja* nije jasno kako je način korišćenja različitih baza mogao uticati na statističke obrasce

---

¹⁰ Razlike u statističkim obrascima su vezane za pristrasnost, nekompletnost i greške u pojedinačnim bazama, od kojih su najčešće preterano prijavljivanje jednih i nedovoljno prijavljivanje drugih oblika kršenja ljudskih prava, odnosno zločina (Landman, Gohdes, 2013).

koje daje baza koju je oformio FHP. Moguće je da bi se primenom drugačije metodologije došlo do drugačijih statističkih obrazaca.¹¹

Uz to, nereprezentativnost podataka čini ih neminovno ograničenim na podatke koji su prikupljeni, bez validne osnove za uopštavanja, a još manje za zaključivanje da su prikupljeni podaci o svim žrtvama i dobijena sveobuhvatna slika stradanja. Najzad, treba reći i da je i sama kvantifikacija nepotpuna, tj. iz pojedinačnih zapisa su se mogli izvući i statistički obraditi i drugi značajni podaci, poput načina stradanja i podataka o tome ko su bili izvršioi.

Kritika metodologije koja je primenjena u prikupljanju podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*, a koja je data u ovom radu, svakako ne umanjuje vrednost popisa i prikaza pojedinačnih slučajeva ubijenih i nestalih lica. Popis je od velikog značaja, kako za utvrđivanje činjenica o prošlosti, tako i za razvijanje kolektivnog sećanja i osnaživanje i međusobno približavanje žrtava iz nekada neprijateljskih strana. Za ovo poslednje posebno je značajno aktivno uključivanje (posrednih) žrtava u ceo proces. Najzad, od velike je važnosti što se prikupljanje podataka o stradanju na Kosovu odvija kao stalan proces a ne kao projekat ograničenog vremenskog trajanja.

S obzirom da smo se u ovom radu bavile samo prvim tomom (1998. godina) i da se očekuje još pet tomova, bilo bi od velike koristi kada bi u narednim tomovima metodologija i ceo proces prikupljanja i prezentovanja podataka bili jasno i detaljno opisani. Potrebno je pojasniti – opredeliti se koja vrsta aktivnosti se koristi za dolaženje do podataka: istraživanje ili istraga? S tim u vezi, bilo bi poželjno da se metodologija unapredi tako da se omogući maksimalno uključivanje žrtava u bazu, a to zahteva primenu naučne metodologije umesto metoda istrage. Takođe, sa stanovišta praćenja statističkih trendova kroz nekoliko godina, bilo bi značajno da se izvrši maksimalna kvantifikacija podataka koji su sadržani u pojedinačnim zapisima, kao i njihova potpuni statistička analiza za ceo obuhvaćeni period.

---

¹¹ Na žalost, iako nam je inicijalna ideja bila da statističke podatke za 1998. godinu prikazane u *Kosovskoj knjizi pamćenja* uporedimo sa nalazima drugih istraživanja, to nismo učinile iz razloga jer nismo uspele da dođemo do saznanja o postojanju uporedivih istraživanja. Naime, sva istraživanja o kojima imamo saznanja vršena su za vreme bombardovanja Srbije 1999. godine, a njihov predmet bila su samo stradanja Albanaca.

Literatura

Fond za humanitarno pravo i Fond za humanitarno pravo Kosovo (2011) *Kosovska knjiga pamćenja – Da ljudi pamte ljude*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Krüger, J., Ball, M., Price, M.E., Hoover Green, A. (2013) It Doesn't Add Up: Methodological and Policy Implications of Conflicting Casualty Data. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 247-164.

Landman, T., Gohdes, A. (2013) A Matter of Convenience: Challenges of Non-Random Data in Analyzing Human Rights Violations during Conflicts in Peru and Sierra Leone. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties – An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 77-93.

Lynch, M. F. (2013) Collecting Data on Civilian Casualties: Challenges and Ethnographic Solutions. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 123-143.

Manrique-Vallier, D., Price, M. E., Gohdes, A. (2013) Multiple Systems Estimation Techniques for Estimating Casualties in Armed Conflicts. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 165-182.

Marquis, A. M. (2007) Kosovo: From the Book to the Field, a Personal Account. *Human Security Journal*, 4., str. 98-103.

Nikolić-Ristanović, V. (2012) Evidentiranje podataka o ratnim zločinima i masovnim kršenjima ljudskih prava: iskustva iz sveta i situacija u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović (ur) *Evidentiranje kriminaliteta: iskustva iz sveta i Srbije*, Beograd: Prometej, str. 39-66.

Nikolić-Ristanović, V. (2012a) Iskustva Nemačke u dokumentovanju i predstavljanju javnosti podataka o zločinima iz prošlosti. *Temida*, 3, str. 5-22.

Seybolt, T., Aronson, J., Fischhoff, B. (2013) Introduction. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties – An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 3-13.

Šarčević, I. (2013) Inventura bosanskih imena – osvrt uz objavljivanje Bosanske knjige mrtvih. *Bosna Franciscana*, 38, str. 251-256.

Tokača, M. (ur.) (2012) *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. 4 knjige, Sarajevo: Istraživačko-dokumentacioni centar.

Internet izvori

Fond za humanitarno pravo (2010, 19. oktobar) *Prezentacije popisa ubijenih, nestalih i stradalih*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=21341#more-21341>, stranici pristupljeno 4.11.2013.

Fond za humanitarno pravo (2011, 27. maj) *Kosovska knjiga pamćenja-Dokumentovanje i pamćenje*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=211>, stranici pristupljeno 23.11.2013.

Fond za humanitarno pravo (2011, 27. maj) *Kosovska knjiga pamćenja*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>, stranici pristupljeno 3.12.2013.

Radovanović, R. (2011) Prekidamo praksu bezimernih žrtava, Danas. Dostupno na: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/prekidamo_praksu_bezimernih_zrtava.26.html?news_id=223798, stranici pristupljeno 7.12.2013.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

UNA RADOVANOVIĆ

MILICA POPOVIĆ

The Kosovo Memory Book as an example of the recording of war victimisation: methodology and importance for establishing the facts about the past, collective memory and reconciliation

The aim of this paper is the presentation and analysis of the data collection methodology and content of the first volume of the *Kosovo Memory Book 1998-2000*, as an example of collecting and displaying data of war victimisation from the territory of the former Yugoslavia. Analysis of the *Kosovo Memory Book* is done in the context of so far development of methodology of data collection about war casualties, with examination of effects that data presented in the book may have on both victims and restoring of broken relationships among people. First, it provides an overview of the methodology used and data obtained, and then the methodology and data, as well as images of conflicts that established data provide and their consequences are discussed and analyzed.

Keywords: data recording, victims, war, methodology, truth, reconciliation, Kosovo